

Danuta Syrwid

Z BORÓW TUCHOLSKICH NA WARMIĘ.
DOKUMENTY I FOTOGRAFIE BRONISŁAWA
CHABOWSKIEGO (1892–1942)
ZE ZBIORÓW DOMU „GAZETY O LSZTYŃSKIEJ”

Słowa kluczowe:

Bronisław Chabowski (1892–1942), nauczyciele polscy (1918–1939),
szkolnictwo polskie w Niemczech (1929–1939), Prusy Wschodnie,
Warmia i Mazury

Schlüsselwörter:

Bronisław Chabowski (1892–1942), polnische Lehrer (1918–1939),
polnische Ausbildung in Deutschland (1929–1939), Ostpreußen, Ermland
und Masuren

Keywords:

Bronisław Chabowski (1892–1942), Polish teachers (1918–1939), Polish
education in Germany (1929–1939), East Prussia, Warmia and Masuria

Klęska Niemiec w I wojnie światowej i odzyskanie przez Polskę niepodległości dawały szansę, jeszcze w okresie przedplebiscytowym, na przywrócenie języka polskiego do szkół na terenie Prus Wschodnich¹. Na Warmii, podobnie jak na ziemiach całego byłego zaboru pruskiego, inicjatywa w tej sprawie należała do Rady Ludowej. Jej członkowie organizowali w warmińskich wioskach wiece popierające żądania utworzenia polskiego szkolnictwa. Działacze polskiej Rady Ludowej w Olsztynie na zebraniu 14 stycznia 1919 roku powołali do życia Komisję Szkolną². Już 31 grudnia 1918 roku ukazało się rozporządzenie pruskich władz ministe-

¹ 24 VII 1873 r. naczelnny prezes prowincji Prusy wydał zarządzenie, które ograniczało do minimum posługiwanie się w szkołach elementarnych językami innymi niż niemiecki. Zob. J. Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku*, Olsztyn 1983, s. 128. Rejencja królewiecka, na mocy wydanego w tym samym roku zarządzenia, również prawie całkowicie usunęła język polski ze szkół ludowych. Zob. A. Wakar, W. Wrzesiński, „*Gazeta Olsztyńska*” w latach 1886–1939, Olsztyn 1886, s. 22.

² B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, *Szkolnictwo polskie na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1919–1939*, Olsztyn 1980, ss. 16, 19–21. Jej przewodniczącym został Aleksander Sosna (1865–1939), nauczyciel i działacz plebiscytowy, organizator kursów przygotowawczych do zawodu nauczyciela na Warmii i Mazurach. Zob. T. Oracki, *Słownik Biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa 1983, s. 295. W skład komisji wszedł m.in. ks. dr Robert Bilitewski (1859–1935), działacz narodowy na Warmii i Ma-

rialnych w Berlinie, informujące o obowiązku udzielania nauki w języku polskim w szkołach powszechnych na terenie okręgów rejencyjnych Gdańska, Kwidzyna i Opola dzieciom, których prawni opiekunowie „wyrażą taką wolę”. Koszty nauczania miały ponosić szkoły³. Rejencja olsztyńska objęta została tymi przepisami 3 maja 1919 roku. Niestety, na tym obszarze nie były one realizowane z powodu negatywnego stanowiska władz lokalnych. Dodatkowo, 30 maja tegoż roku Wydział Spraw Religijnych i Szkolnych rejencji olsztyńskiej wydał zarządzenie zobowiązujące do prowadzenia religii w języku polskim w szkołach ludowych powiatu ostródzkiego, nidzickiego i olsztyńskiego „tym dzieciom, których rodzice tego sobie życzą”⁴. Od 3 marca 1919 do 1 lipca 1920 roku Komisja Szkolna Olsztyńskiej Rady Ludowej zorganizowała też 3 kursy przygotowujące do zawodu nauczycielskiego, by zapewnić kadre w przyszłych szkołach polskich. Ostatni kurs, który dzięki uzyskanej od Komisji Międzysojuszniczej koncesji posiadał profil szkoły średniej, został przerwany przez władze niemieckie tuż po plebiscycie, a jego uczestnicy obawiając się represji wyjechali do Polski⁵.

Po przybyciu na teren plebiscytowy Komisji Międzysojuszniczej w styczniu 1920 roku, ponowiono starania o uznanie równoprawności języka polskiego w nauce szkolnej. Z polecenia Warmińskiego Komitetu Plebiscytowego mężowie zaufania Rady Ludowej zebrali w tej sprawie podpisy mieszkańców sześćdziesięciu dwóch miejscowości i 18 marca 1920 roku Jan Baczewski⁶ z memoriałem w sprawie szkolnictwa polskiego udał się do Komisji⁷. Te i późniejsze starania nie przyniosły zgody na tworzenie powszechnych szkół polskich utrzymywanych przez rząd pruski, a jedynie na zakładanie takich placówek prywatnych. Swoją decyzję Komisja

zurach, długoletni współpracownik „Gazety Olsztyńskiej” (1886–1939), współorganizator Towarzystwa Czytelni Ludowych na Warmii, członek Warmińskiego Komitetu Plebiscytowego w Kwidzynie i Rady Ludowej w Olsztynie. Zob. *ibidem*, ss. 59–60. Do komisji szkolnej należał też ks. Walenty Barczewski (1856–1928), działacz narodowy, pisarz, historyk, folklorysta oraz publicysta, prezes Towarzystwa Czytelni Ludowych na Warmii (1914–1916), współpracownik pism centrowych wydawanych w Olsztynie w języku polskim, a następnie współpracownik „Gazety Olsztyńskiej”, prezes Polskiej Rady Ludowej na Warmii i członek Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu. Zob. *ibidem*, ss. 51–52.

³ B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, *op. cit.*, ss. 17–18.

⁴ *Ibidem*, s. 19. Kierownicy szkół mieli zebrać informacje na ten temat i przekazać je rejencji do 1 VII 1919 r. Jednak rodziców zastraszano odpłatnością za zajęcia w języku polskim, oraz sankcjami ekonomicznymi, np. utratą pracy czy renty. *Por. ibidem*, ss. 19–21.

⁵ *Ibidem*, ss. 21–23.

⁶ J. Baczewski (1890–1958), wybitny działacz polski w Niemczech okresu międzywojennego, poseł do sejmku pruskiego (1922–1928), współorganizator i kierownik wielu organizacji polskich w Prusach Wschodnich i Niemczech, działacz i przywódca mniejszości narodowych w Rzeszy, sekretarz Warmińskiej Rady Ludowej, kierował akcją propagandową Warmińskiego Komitetu Plebiscytowego, współorganizator i sekretarz generalny Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego w Olsztynie, członek Rady Naczelnej Związku Polaków w Niemczech, współorganizator i prezes Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech, przyczynił się do uchwalenia 31 XII 1928 r. tzw. Ordynacji Szkolnej, czyli ustawy zezwalającej na zakładanie polskich szkół prywatnych w Niemczech. Zob. T. Oracki, *op. cit.* ss. 43–45.

⁷ B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, *op. cit.*, ss. 24–26.

Międzysojusznica przekazała konsulowi polskiemu 13 kwietnia⁸. W miarę możliwości, w szkołach niemieckich kontynuowano tylko nauczanie religii w języku polskim⁹. W rezultacie, do plebiscytu 1920 roku, to jest w niespełna trzy miesiące, udało się utworzyć siedemnaście prywatnych szkół polskich w: Barczewku, Bredynkach, Gietrzwałdzie, Gryżlinach, Kronowie, Lamkówku, Nagładach, Pluskach, Purdzie, Ramsowie, Raszażu, Różnowie, Stanclewie, Stryjewie, Sząbruku, Unieszewie i Worytach. Łącznie uczęszczało do nich dziewięćset siedemdziesięciu sześciu uczniów, co stanowiło 60% ogólnej liczby dzieci polskich w wieku szkolnym zamieszkujących te miejscowości¹⁰.

Niestety, po opuszczeniu terenów plebiscytowych przez Komisję Międzysojuszną, szkoły polskie na Warmii zostały zlikwidowane, mimo że Niemcy deklarowali udzielenia mniejszości polskiej w swym państwie takich samych praw, jakie Polska gwarantowała mniejszości niemieckiej podpisując tzw. traktat mniejszościowy¹¹.

Od plebiscytu 1920 do końca 1928 roku, Polacy mieszkający na Warmii usiłowali uzyskać zgodę na naukę swoich dzieci w języku ojczystym. By usprawnić kontakty z administracją niemiecką oraz energiczniej prowadzić starania o prawa do zakładania szkół polskich, już 11 listopada 1921 roku, na zjeździe polskich działaczy oświatowych podjęto uchwałę o powołaniu Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego na Warmię (dalej: P-KTSzW). Prezesem został ksiądz Karol Langwald¹², a sekretarzem J. Baczewski¹³. Z miejsca przystąpiono do zbierania podpisów pod oświadczeniem w sprawie nauczania dzieci w języku polskim¹⁴. Organizowano spotkania delegacji Towarzystwa z władzami rejencji olsztyńskiej¹⁵ oraz wysyłano

⁸ Ibidem, ss. 25–26.

⁹ Ibidem, ss. 25–26; J. Baczewski, *Wspomnienia Warmiaka*, Warszawa, 1961 r., s. 64.

¹⁰ B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, op. cit., s. 34. W pozostałych 45 miejscowościach, prywatnych szkół polskich nie zdążono otworzyć przed wyjazdem Komisji Międzysojuszniczej z terenu plebiscytowego. Według danych z marca 1920 r. przygotowanych przez Radę Ludową w Olsztynie, w 62 wsiach powiatu olsztyńskiego było 6107 dzieci polskich w wieku szkolnym, co stanowiło 77% ogólnej liczby uczniów w tych miejscowościach. Do 17 szkół polskich uczęszczało jedynie 16% dzieci polskich w wieku szkolnym. Zob. ibidem, ss. 34–35.

¹¹ Do jego zawarcia zobowiązywał Polskę 93 artykuł traktatu wersalskiego. Polska gwarantowała w miastach i okręgach zamieszkałych przez znaczny odłam obywateli polskich z innym językiem, udzielania nauki w języku narodowym w szkołach publicznych (na koszt państwa) oraz zapewniano mniejszościom możliwość zakładania szkół prywatnych, zakładów wychowawczych, instytucji dobroczynnych, religijnych itp. Traktat mniejszościowy zobowiązywał Polskę do takiego traktowania mniejszości niemieckiej jedynie na obszarach należących wcześniej do zaboru pruskiego – Poznańskie i Pomorze – Śląsk objęty był Górnośląską Konwencją Genewską podpisaną w 1922 r. Jednak Polska rozciągnęła to prawo na cały obszar państwa uchwałą z 3 III 1919 r., gwarantując mniejszości niemieckiej naukę w szkołach powszechnych, utrzymywanych przez państwo polskie tam, gdzie takie życzenie wyraziła większość prawnych opiekunów dzieci w wieku szkolnym, zob. J. Szablicka-Żak, *Szkolnictwo i oświata w pracach sejmiku ustawodawczego II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, ss. 134–135.

¹² K. Langwald (1886–1945), ksiądz katolicki, działacz narodowy i oświatowy na Warmii, członek Polskiej Komisji Plebiscytowej w 1920 r., od 1921 r. prezes PKTSzW, zob. T. Oracki, op. cit., s. 181.

¹³ B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, op. cit., s. 50.

¹⁴ Ibidem, s. 53.

¹⁵ Pierwsze spotkanie delegacji Towarzystwa Szkolnego na Warmię z władzami rejencji olsztyńskiej odbyło się 23 III 1922 r. Zob. ibidem, ss. 53–54.

pisma petycyjne, a nawet grożono odwołaniem się od decyzji rejencji do władz ministerialnych i Ligi Narodów. Postulowano też o wydanie zezwolenia na zakładanie prywatnych szkół polskich. O prawa do nauki w języku ojczystym upominano się także w parlamencie pruskim, a w skali ogólnej, walką o polskie szkolnictwo kierował Związek Polaków w Niemczech (dalej ZPwN) i Związek Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech (dalej ZPTSzwN)¹⁶.

31 grudnia 1928 roku pruska Rada Ministrów uchwaliła Ordynację dotyczącą uregulowania szkolnictwa dla mniejszości w Prusach. *Ordynacja Szkolna* została wprowadzona w życie zarządzeniem Ministra Nauki, Sztuki i Oświecenia Publicznego z dnia 21 lutego 1929 roku. Pierwszy artykuł Ordynacji stwierdzał: „Za mniejszość w myśl powyższych zarządzeń uważa się tę część ludności Rzeszy, która przyznaje się do polskości, przyznania się do mniejszości nie wolno ani sprawdzać ani też kwestionować. Podanie dziecka we wniosku o otwarcie szkoły mniejszościowej przez uprawnionego opiekuna jest stwierdzeniem przynależności tego dziecka do mniejszości”¹⁷. Dzięki tym przepisom od 1 kwietnia 1929 roku na Warmii zaczęto organizować polskie szkoły prywatne. Akcją tą kierował ZPTSzwN, który uzyskując wsparcie kadrowe i finansowe od władz polskich, wziął na siebie także obowiązek utrzymania tych placówek¹⁸.

Wykaz Prywatnych Katolickich Szkół Powszechnych z polskim językiem wykładowym według kolejności powstania (1929–1939)

L.p.	Miejscowość	Okres istnienia szkoły	Nauczyciele
1.	Chaberkowo	10 IV 1929–7 V 1939	Maria Zientara, Jan Hedrych, Ryszard Goetze, Ryszard Knosała, Franciszek Sznarbach
2.	Gietrzwałd	10 IV 1929–16 X 1933	Władysław Jankowski, Bronisław Chabowski
3.	Nowa Kaletka	10 IV 1929–31 VIII 1939	Edward Turowski, Tomasz Setny, Paweł Trzciniński, Seweryn Piątek, Ryszard Knosała, Józef Groth
4.	Unieszewo	10 IV 1929–31 VIII 1939	Bolesław Jeziółowicz, Jan Maza
5.	Pluski	13 I 1930–26 V 1937	Robert Gransicki
6.	Woryty	24 II 1930–31 VIII 1939	Wiktor Bina, Franciszek Piotrowski
7.	Leszno	24 IV 1930–15 IV 1935	Leonard Jan Nieborak
8.	Skajboty	11 VIII 1930–31 VIII 1939	Józef Hoffmann, Jan Hinc, Kazimierz Pacer
9.	Jaroty	12 VI 1930–31 VIII 1939	Lucjan Latosiński, Konrad Sikora

¹⁶ Szerzej na ten temat: ibidem, ss. 44–85; T. Filipkowski, w *obronie polskiego trwania*, Olsztyn 1989 r., s. V.

¹⁷ Pełny tekst Ordynacji zob. J. Baczewski, *Wspomnienia Warmiaka*, Warszawa 1961 r., Aneks IV, ss. 301–305.

¹⁸ T. Filipkowski, *Nauczyciele polscy w Niemczech 1919–1939*, Olsztyn 1982 r., ss. 5–6.

L.p.	Miejscowość	Okres istnienia szkoły	Nauczyciele
10.	Stanclewo	1 IX 1930–31 VIII 1939	Władysław Stachowski, Lucjan Latosiński, Bronisław Chabowski, Ludwik Broy, Leon Kauczor, Stanisław Budyh, Joachim Kokowski
11.	Wymój	23 X 1930–31 III 1939	Konrad Sikora, Piotr Jasiek
12.	Purda	18 XII 1930–31 VIII 1939	Paweł Jasiek, Mieczysław Oelberg, Edward Galusik, Tadeusz Pezała
13.	Giławy	1 VI 1931–31 VIII 1939	Tomasz Setny, Edward Turowski, Paweł Trzciniński, Franciszek Sznarbach
14.	Brąswałd	15 VI 1931–31 XII 1938	Wojciech Gromadecki, Adam Kołodziej, Józef Tomke
15.	Olsztyn	10 IV 1934–31 VIII 1939	Wojciech Gromadecki, Konrad Smolarczyk, Władysława Styp-Rekowska, Ryszard Knosała

Źródło: zestawienie własne według *Kroniki Szkoły Polskiej w Worytach na Warmii 1929–1939*, wstęp i oprac. T. Filipkowski, Z. Lietz, Olsztyn 1979, Aneks 1, ss. 161–162; T. Filipkowski, *Uczniowie szkół polskich na Warmii w latach 1929–1939*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1993, nr 3, ss. 437–447; I. Lewandowska, J. Chłosta, *Śladami polskich szkół na południowej Warmii. W 80-lecie ich utworzenia*, Olsztyn 2010.

Polskie szkoły prywatne działające na Warmii znajdowały się pod nadzorem niemieckiej administracji szkolnej¹⁹. Władze zezwalały do 1932 roku na prowadzenie z Polski nauczycieli, którzy spełniali wymogi wykształcenia obowiązujące w Niemczech oraz uzyskali wizy wjazdowe do tego kraju. Znacznie prostsza była procedura zatrudniania nauczycieli z obywatelstwem niemieckim²⁰. Ze strony polskiej, ZPTSzwN starał się, by do pracy w szkolnictwie mniejszościowym kierować ludzi o wysokich kwalifikacjach zawodowych, posiadających zmysł organizacyjny i umiejętności rozwijania działalności kulturalno-oświatowej²¹.

W zbiorach Domu „Gazety Olsztyńskiej” oddziale Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie znajduje się zespół pamiątek po Bronisławie Chabowskim, nauczycielu

¹⁹ Idem, *w obronie*, s. XXIV.

²⁰ W państwie niemieckim system przygotowania nauczycieli do zawodu przewidywał ukończenie trzyletniej preparandy, a następnie trzyletniego seminarium nauczycielskiego. Nauka kończyła się egzaminem dyplomowym, do którego dopuszczano jedynie osoby potrafiące grać przynajmniej na jednym instrumencie muzycznym. Po egzaminie mężczyźni odbywali roczną służbę w wojsku niemieckim. By uzyskać pełne kwalifikacje zawodowe zobowiązani byli do dwuletniej praktyki w szkole na stanowisku nauczyciela tymczasowego, a po tym okresie – zdania egzaminu teoretycznego i praktycznego. Takie wymogi obowiązywały od 1872 r. Przepisy te zmieniono w 1926 r. wprowadzając na miejsce preparand i seminarium, akademie pedagogiczne. Od 1932 r. Pruskie Ministerstwo Nauki, Sztuki i Oświecenia zezwalało na pracę w mniejszościowym szkolnictwie powszechnym tylko nauczycielom z niemieckim obywatelstwem. Przepisów tych nie stosowano do wcześniej sprowadzonych nauczycieli, natomiast nowych zezwoleń obywatelom polskim już nie udzielano. Zob. idem, *Nauczyciele*, s. 11, 12, 31.

²¹ Ibidem, s. 12, 13, 22–24.

szkół polskich na Warmii w latach 1929–1934²². Ich analiza pozwala spojrzeć na losy polskich nauczycieli szkół mniejszościowych na terenie Niemiec, w trudnym okresie dwudziestolecia międzywojennego, poprzez pryzmat działalności społeczno-zawodowej i życia prywatnego jednostki. Większość z tych, których zatrudniano w prywatnych placówkach polskich na Warmii, tak jak B. Chabowski, odznaczało się aktywnością społeczną, zdolnościami pedagogicznymi, organizacyjnymi i posiadało artystyczne zamiłowania. Swoją pracę traktowali jako wypełnienie zawodowych, a także patriotycznych obowiązków. Takich kandydatów poszukiwał ZPTSzwN. Dodatkowo, musieli też spełniać wymogi wykształcenia obowiązujące w państwie niemieckim oraz polskim, a także biegle znać język niemiecki. Jak pokazuje historia polskiego szkolnictwa prywatnego na Warmii, większość z trzydziestu ośmiu nauczycieli, którzy byli w nie zaangażowani, odpowiadała owym kryteriom. Mimo profesjonalnego przygotowania nieliczni, z powodu trudnych warunków pracy, podejmowali decyzję o powrocie do kraju. W niektórych przypadkach było to przeniesienie służbowe inicjowane przez ZPTSzwN²³. Najczęściej jednak, aktywni, polscy nauczyciele tracili pracę na tym terenie w wyniku działań administracji lokalnej. Pod pretekstem „przekroczenia kompetencji” zakazywano im wykonywania zawodu w rejencji olsztyńskiej, a nawet na całym obszarze państwa niemieckiego. W przypadku nauczycieli z obywatelstwem polskim wiązało się to najczęściej z nakazem opuszczenia Niemiec²⁴.

Bronisław Chabowski urodził się 16 października 1892 roku w Polskim Cękynie koło Tucholi (obecnie województwo kujawsko-pomorskie), należącym wówczas do zaboru pruskiego. Ze zgromadzonych w Domu „Gazety Olsztyńskiej” dokumentów wynika²⁵, że miał on brata, Franciszka oraz dwie siostry: Walerię (po mężu Żółtowską) i Mariannę (po mężu Kunde). Brak danych na temat jego rodziców, Michała i Marianny z Maliszewskich²⁶. Wiadomo jedynie, że posyłał syna do niemieckiej szkoły ludowej w pobliskim Bysławiu, a następnie od 1903 roku, przez 6–7 lat, kształcili go w szkole przygotowującej organistów w Pelplinie²⁷. Wykazali się

²² Jest to łącznie 129 sztuk, w tym 108 fotografii i 20 dokumentów oraz pośmiertnie przyznany w 1986 r. B. Chabowskiemu medal Rodła z legitymacją, zob: Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie Oddział Dom „Gazety Olsztyńskiej” [DGO] 17–144 OMO.

²³ Z 38 nauczycieli do pracy na innym terenie zostało przeniesionych 10 osób, w tym 6 – na własną prośbę. Wśród osób zmieniających miejsce pracy były takie jak Leon Kauczor, który w 1937 r. został nauczycielem kwidzyńskiego gimnazjum. Por. biogramy nauczycieli T. Filipkowski, *Nauczyciele*, ss. 75–103; idem, *W obronie*, ss. 6–168.

²⁴ Idem, *Nauczyciele*, s. 43. Spośród grupy nauczycieli pracujących na Warmii 9 osób utraciło prawo pracy na terenie Niemiec, Prus lub rejencji olsztyńskiej, a 4 osoby jako obywatele niemieccy zostali wcieleni do Wehrmachtu, zob. Biogramy nauczycieli, ibidem, ss. 75–103; idem, *w obronie*, ss. 6–168.

²⁵ DGO 30 OMO, Życiorys B. Chabowskiego spisany przez jego syna Zbigniewa, Olsztyn, 1980 (mps); DGO 122 OMO, podpis na fotografii rodzinnej Chabowskich, 1940.

²⁶ DGO 25 OMO, Poświadczenie obywatelstwa polskiego B. Chabowskiego z dnia 27 XII 1938 r.

²⁷ Być może chodzi tu o Collegium Marianum w Pelplinie. Szkoła utworzona w 1836 r. miała początkowo kształcić ministrantów i śpiewaków kościelnych. W 1864 r. przekształcono ją na progimnazjum. Była to jedyna

więc dbałością o rozwój chłopca, który zapewne od dzieciństwa przejawiał zdolności muzyczne. Służbę wojskową Chabowski odbył w armii niemieckiej, biorąc też udział w I wojnie światowej. W 1918 roku został zdemobilizowany²⁸. Z tego okresu zachowały się dwie fotografie wykonane około 1913 roku w Berlinie – jedna w zakładzie Karla Klostera, a druga w firmie W. Rotha²⁹. Po zakończeniu wojny Chabowski prawdopodobnie powrócił w rodzinne strony, które 16 stycznia 1920 roku, po wejściu w życie postanowień traktatu wersalskiego znalazły się w granicach Polski. Chcąc zostać nauczycielem zgłosił się na kurs pedagogiczny dla polskich nauczycieli pomocniczych w Wejherowie. Nauka trwała niespełna trzy miesiące, od 3 listopada 1919 do 23 stycznia 1920 roku³⁰. Świadectwo stwierdzające pozytywne zaliczenie poszczególnych przedmiotów podpisane zostało przez przedstawiciela władzy szkolnej M. Żegowskiego, kierownika kursu – księdza Jana Dorszyńskiego³¹ i komisarza biskupiego – księdza kanonika Dąbrowskiego oraz grono nauczycielskie: Jankowskiego, księdza Wagnera, Annę Panek(?) i Jana Chylińskiego(?)³². Prawdopodobnie plan szkolenia nie został w pełni zrealizowany. Wskazuje na to brak ocen cząstkowych z literatury, w bloku zajęć z języka polskiego oraz z przedmiotów „przyrodnictwo” i kaligrafia. W programie kursu, religia obejmowała trzy zagadnienia: katechizm, historię biblijną oraz liturgikę i rok kościelny. Historia i geografia Polski zostały ocenione łącznie.

Od 1 lipca 1920 roku B. Chabowski został zatrudniony w szkole katolickiej w Samplawie położonej niedaleko Lubawy (obecnie woj. warmińsko-mazurskie). Z braku pełnych kwalifikacji zawodowych pełnił obowiązki „siły pomocniczej”. Dokument angażu został wydany 25 września 1920 roku przez Komisję do Spraw

szkoła na Pomorzu, w której uczono historii Polski i języka polskiego. Przygotowywała ona kadry inteligencji dla Polski niepodległej, zob. J. Ciemnołoński, J. S. Pasierb, *Pelplin*, Wrocław 1978, s. 32, 35. W XIX w. na ziemiach polskich pod zaborem posiada organisty była związana z pracą nauczyciela w szkole elementarnej. Zob. A. Glińmos-Nadgórska, *Znaczenie pruskiego Regulamentu dla niższych szkół katolickich z 1801 r. W organizacji i funkcjonowaniu szkolnictwa elementarnej na ziemiach Zagłębia Dąbrowskiego*, *Textus et Studia* 2017, nr 1 (9), s. 8.

²⁸ T. Filipkowski, *Nauczyciele*, s. 78; idem, *W obronie*, ss. 19–20.

²⁹ DGO 38, 39 OMO.

³⁰ DGO 17 OMO. Wejherowo zostało włączone do Polski na mocy traktatu wersalskiego 10 II 1920 r., w wyniku działań Frontu Pomorskiego dowodzonego przez gen. J. Hallera. Dopiero wtedy utworzono tam seminarium nauczycielskie. Kurs zorganizowano więc przed założeniem seminarium. Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych w państwie polskim regulował Dekret Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 r., *Dz. Urz. MWRIOP* 1919, nr 2, poz. 3, zob. też: M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne*, Warszawa 1978, ss. 151–154. W myśl przepisów kształcenie nauczycieli w seminariach trwało 5 lat. Potrzeby kadrowe były jednak ogromne. Dlatego też posłowie sejmu ustawodawczego (1919–1922) wystosowali do rządu rezolucję z prośbą o organizowanie kursów, które dawałyby nauczycielom nie mających wymaganych kwalifikacji potrzebne świadectwa uzupełniające, zob. J. Szablicka-Żak, *op. cit.*, s. 57.

³¹ Ksiądz Jan Dorszyński z powodu choroby został zwolniony z pracy duszpasterskiej w 1914 r. Wtedy osiedlił się w Gdyni w willi Gwiazda Morza na placu Kaszubskim. Tam prowadził dla dzieci naukę języka polskiego. Po odzyskaniu niepodległości zajął się organizacją szkolnictwa polskiego w Gdyni i okolicznych wsiach. Sprawował też nadzór nad placówkami szkolnymi na tym terenie, zob. S. Kitowski, *Gdynia sprzed lat: Gwiazda Morza na placu Kaszubskim*, wyborcza.pl Trójmiasto, z dnia 25.10.2007 <http://trojmiasto.gazeta.pl/trojmiasto/1,85946,4611453.html> [dostęp: 02.11.2019].

³² Niewyraźna pisownia nazwisk. Brak pewności ich prawidłowego odczytania.

Wyznaniowych i Szkolnych woj. pomorskiego w Toruniu i podpisany przez inspektora szkolnego – Ignacego Modrzewskiego oraz naczelnika Komisji do Spraw Wyznaniowych i Szkolnych³³. By podnieść swoje kwalifikacje zawodowe, w 1922 roku B. Chabowski zapisał się na roczny kurs „dla czynnych zawodowo a niewykwalifikowanych nauczycieli szkół powszechnych”. 26 czerwca 1923 roku złożył egzamin przed Państwową Komisją Egzaminacyjną w Toruniu. Ukończenie kursu dawało takie same uprawnienia pedagogiczne jak pięcioletnie seminaria nauczycielskie funkcjonujące wówczas w Polsce³⁴. W programie kursu znalazły się wszystkie przedmioty, które obowiązywały na egzaminie po ukończeniu seminarium. Były to: religia, język i literatura polska, historia polska i powszechna, matematyka, fizyka, przyroda, geografia polska i powszechna, pedagogika i psychologia, dydaktyka i metodyka, dzieje szkolnictwa polskiego, śpiew, gimnastyka i rysunki³⁵. Chabowski uzyskał ze wszystkich przedmiotów oceny dobre. Wyjątek stanowiła geografia, z której otrzymał trójkę. Kurs prowadzony był pod merytorycznym nadzorem Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego. Jego oknała pieczęć widnieje na dokumencie. Świadectwo zostało podpisane przez: przewodniczącego komisji egzaminacyjnej – W. Krogulskiego, delegata biskupiego – księdza Józefa Wysinńskiego (ówczesnego proboszcza parafii Najświętszej Marii Panny w Toruniu), oraz kierownika kursu – Bronisława Śliwińskiego³⁶.

Po szczęśliwie zdanym egzaminie i zdobyciu kwalifikacji pedagogicznych, 1 lipca 1923 roku B. Chabowski został mianowany nauczycielem tymczasowym w Samplawie³⁷. Do uzyskania pełnych uprawnień zawodowych brakowało mu jeszcze zaliczenia państwowego egzaminu praktycznego, do którego mógł przystąpić nie wcześniej niż po dwóch latach pracy na stanowisku nauczyciela tymczasowe-

³³ DGO 18 OMO. Naczelnikiem Powiatowego Inspektoratu Szkolnego w Lubawie był w latach 1920–1929 Władysław Wilemski. Być może to jego nieczytelny podpis znajduje się na dokumencie. I. Modrzewski podpisany jako Inspektor Szkolny, był wcześniej nauczycielem w polskiej preparandzie nauczycielskiej utworzonej w Lubawie 3 czerwca 1919 r., pod kierownictwem Zofii Chrzanowskiej. Zob. J. Śliwiński, *Lubawa. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1982, s. 131, 167, 168.

³⁴ Zasady funkcjonowania kursów regulował Statut Państwowych Kursów Nauczycielskich z dnia 25 XII 1920 r., Dz. Urz. MWRiOP 1920, nr 23, poz. 154. Kursy dla niewykwalifikowanych nauczycieli utrzymywano do lat 30. XX w. ponieważ kadry kształcone przez seminaria były niewystarczające. W roku szkolnym 1930/1931 było czynnych 8 kursów przy seminariach nauczycielskich: we Lwowie, Poznaniu, Toruniu, Grudziądzu, Łodzi, Wilnie, w Brześciu nad Bugiem i Ostrogu nad Horyniem. Od 1928 r. były to jedynie kursy dla kandydatów po maturze ogólnokształcącej, zob. J. Kulpa, *Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 81. Po reformie szkolnej z 11 III 1932 r., zwanej potocznie reformą Jędrzejewicza, seminaria zastępowano liceami pedagogicznymi, będącymi pełnoprawnymi szkołami średnimi, zob. T. Filipkowski, *Nauczyciele*, s. 13.

³⁵ Art. 23 Dekretu z dnia 7 lutego 1919 r. o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim, Dz. Urz. MWiOP 1919 r. Nr 2, poz. 3, zob. też: M. Pęcherski, M. Świątek, op. cit., s. 153.

³⁶ DGO 19 OMO

³⁷ Dokument nowego angażu wystawiony został 1 VII 1923 r. w Toruniu i podpisany przez kuratora Okręgu Szkolnego pomorskiego dr Jana Riemera, który organizował szkolnictwo na Pomorzu. Od 1928 r. pracował w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie. Zmarł w 1941 r., zob. P. Tanewski, *Jan Riemer*, *Gazeta SGH* 2019, nr 2 (348), s. 72, zob. https://issuu.com/gazetasgh/docs/sg_h_348_wiosna_2019 [dostęp: 02.11.2019]

go³⁸. Wymogi te spełnił w czerwcu 1929 roku i dzięki temu wkrótce awansował obejmując funkcję kierownika szkoły³⁹. Pełnił ją tylko do września 1929 roku. Chabowski pracując w samplawskiej szkole powszechnej był jednocześnie organistą w miejscowym kościele. Jednak mimo licznych zajęć, nie poprzestał na wykonywaniu jedynie obowiązków zawodowych. Już wówczas dał się poznać jako działacz społeczny i dobry organizator. W miejscowym Towarzystwie śpiewu dyrygował chórem, współpracował z Towarzystwem Młodzieży oraz przewodniczył Towarzystwu Wojaków i Powstańców, a także Kołu Ligi Obrony⁴⁰. Z dokumentów, fotografii i opisów jego pracy wyłania się sylwetka człowieka uzdolnionego pedagogicznie i muzycznie, dobrego organizatora mającego zapewne łatwość w nawiązywaniu kontaktu z otoczeniem, a także społecznika pełnego energii oraz nauczyciela, który chętnie podnosi swoje kwalifikacje zawodowe.

W 1923 roku B. Chabowski ożenił się z Małgorzatą Sadowską. Pochodziła ona z Gwiżdżin koło Nowego Miasta Lubawskiego (obecnie woj. warmińsko-mazurskie). Jej ojciec, Józef Sadowski był nauczycielem w Targowisku⁴¹. W zbiorach muzealnych znajduje się zdjęcie ukazujące J. Sadowskiego z uczniami przed budynkiem szkolnym. Pochodzi ono z 1924 roku⁴². Warto także zwrócić uwagę na inne fotografie z tego okresu: siedemnastoletniej Małgorzaty Sadowskiej (profesjonalne atelier Emila Haynna w Bydgoszczy)⁴³, B. Chabowskiego, (zakład H. Spychalskiego w Toruniu)⁴⁴ oraz zdjęcie grupowe, wykonane z okazji ślubu Jadwigi Balewskiej, siostry Małgorzaty Chabowskiej⁴⁵.

³⁸ Dyplom uprawniający do nauczania w publicznych szkołach powszechnych nauczyciele uzyskiwali dopiero po zdaniu drugiego, praktycznego egzaminu. Przepisy te, do 14 XII 1928 r., kiedy minister WRiOP wydał zarządzenie dotyczące wymogów wykształcenia nauczycieli, nie były rygorystycznie przestrzegane, zob. T. Filipkowski, *Nauczyciele*, s. 15.

³⁹ Idem, *W obronie*, s. 19. W zbiorach muzeum brak dokumentu potwierdzającego złożenie tego egzaminu. Na stronie internetowej Zespołu Szkół w Samplawie znajduje się informacja, że B. Chabowski został kierownikiem szkoły powszechnej w 1925 r., po odejściu w marcu tego roku, dotychczasowego kierownika, Bernarda Goga, zob. <http://www.zssamplawa.pc-plus.com.pl/historia.html> [dostęp: 02.11.2019]

⁴⁰ T. Filipkowski, op. cit., s. 19. Prawdopodobnie chodzi tu o Ligę Obrony Przeciwlotniczej. W Lubawie w okresie międzywojennym także działało Towarzystwo Powstańców i Wojaków, Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, Związek Strzelecki, Liga Obrony Przeciwlotniczej, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” itp. Prawdopodobnie, organizacyjnie podlegały im stowarzyszenia gminne. Por. J. Śliwiński, op. cit., ss. 175–176.

⁴¹ Jest to wieś położona niedaleko, w odległości ok. 2 km od Samplawy, w której uczył B. Chabowski. Obecnie miejscowości te należą do gminy Lubawa w pow. iławskim woj. warmińsko-mazurskim.

⁴² DGO 44 OMO

⁴³ DGO 42 OMO (fot. 1). Zakład fotograficzny, działał jako filia atelier w Nakle. Siedziba w Bydgoszczy znajdowała się przy ul. Danzigenstrasse/Gdańskiej 162 (obecnie Gdańska 15). Zob. *Leksykon fotografów* <http://www.fotorevers.eu/katalog1.php?details=1517> [dostęp: 02.11.2019]. Prawdopodobnie filia została tam utworzona w 1882 r., kiedy atelier w tym punkcie zamknął Ernst Penz–Horen, właściciel znanej w Bydgoszczy firmy fotograficznej „TH. Joop&Co” Por. Z. Hojka, *Dawna Bydgoszcz w fotografii*, Bydgoszcz 2002, s. 11.

⁴⁴ DGO 40 OMO (fot. 2). Fotografia wykonana już po ślubie B. Chabowskiego z Małgorzatą.

⁴⁵ DGO 43 OMO (fot. 3). W zbiorach muzeum znajduje się łącznie 108 sztuk fotografii, zob. DGO 38–144 OMO. Ponad 50 sztuk to fotografie rodzinne. Reszta, około 60 sztuk stanowią zdjęcia związane z działalnością oświatową i społeczną.

Kiedy w kwietniu 1929 roku zaczęto organizować polskie szkolnictwo na Warmii B. Chabowski był już człowiekiem dojrzałym, nauczycielem z dziewięcioletnią praktyką zawodową na terenach należących wcześniej do zaboru pruskiego. Całkowicie spełniał wymogi wykształcenia obowiązujące zarówno w państwie polskim jak i niemieckim. Znał biegle język niemiecki, a nawet miał za sobą służbę w wojsku niemieckim. Do zatrudnienia w szkolnictwie mniejszościowym na Warmii nadawał się doskonale pod względem predyspozycji, zdolności i doświadczenia. Propozycję podjęcia pracy oświatowej w Niemczech złożył Chabowskiemu ZPTSzwN w 1929 roku⁴⁶. Nabór nauczycieli prowadziły już od lutego i marca kuratoria Okręgu Szkolnego Poznańskiego oraz Pomorskiego⁴⁷. 1 października B. Chabowski otrzymał urlop służbowy⁴⁸. Następnie czekało go przebrnięcie przez procedurę werbunkową przewidzianą dla pedagogów mających podjąć pracę na terenie Niemiec. Od konsula niemieckiego w Toruniu uzyskał więc wizę wjazdową do tego kraju, a prezes olsztyńskiej rejencji wydał mu wymagane zezwolenie na nauczanie w Prywatnej Katolickiej Szkole Powszechnej w polskim językiem wykładowym w Gietrzwałdzie. Nauczyciele zobowiązani byli także do spotkania z dr. Eugeniuszem Zdrojewskim, zajmującym się działalnością kulturalno-oświatową Poselstwa RP w Berlinie. Od niego otrzymywali instrukcje dotyczące kierowania działalnością społeczną w nowym środowisku⁴⁹. Pracę w Gietrzwałdzie Chabowski rozpoczął 11 grudnia 1929 roku. Szkoła z polskim językiem wykładowym istniała tam już od 10 kwietnia. Izba lekcyjna oraz mieszkanie dla poprzedniego nauczyciela Władysława Jankowskiego⁵⁰ zostały wynajęte przez Towarzystwo Szkolne w domu Antoniego Sikorskiego⁵¹. Do szkoły uczęszczało początkowo trzynastoro dzieci. Poprzednik B. Chabowskiego postanowił wrócić do Polski. Z prośbą o odwołanie do kraju wystąpił już 7 lipca. W piśmie skierowanym do kuratora Okręgu Szkolnego w Poznaniu motywował swoją decyzję śmiercią brata. Prawdopodobnie chodziło jednak o niepowodzenia w porozumieniu się z miejscową ludnością⁵².

⁴⁶ DGO 26 OMO, Oświadczenie M. Chabowskiej z dnia 21 V 1970 r., zob. też: T. Filipkowski, *W obronie*, s. 19. Starania o pozyskanie odpowiedniej kadry do pracy w szkołach polskich na terenie Niemiec ZPTSzwN rozpoczął już od końca grudnia 1928 r. Por. idem, *Nauczyciele*, s. 22.

⁴⁷ B. Chabowski przybył na Warmię w drugiej grupie nauczycieli skierowanych z Polski w 1929 r., zob. ibidem, s. 26.

⁴⁸ T. Filipkowski, *W obronie*, s. 19.

⁴⁹ Procedura werbunkowa do pracy w polskim szkolnictwie mniejszościowym w Niemczech została dokładnie opisana przez T. Filipkowskiego. Zob. idem, *Nauczyciele*, ss. 22–24.

⁵⁰ W. Jankowski (ur. 1879), pierwszy nauczyciel, utworzonej 10 IV 1929 r. szkoły polskiej w Gietrzwałdzie. Po zakończeniu pracy w tej placówce wyjechał do Bydgoszczy. Brak danych o jego dalszych losach, zob. idem, *W obronie*, ss. 57–58.

⁵¹ Ibidem, s. 57. Początkowo salę wynajęto w lokalu sklepu Antoniego Fiutaka, jednak tam nie było odpowiednich warunków, zob. M. Zientara-Malewska *Gietrzwałd – dzieje polskości*, Warszawa 1976, s. 88; B. Koziełło-Poklewska, W. Wrzesiński, op. cit., s. 119.

⁵² T. Filipkowski jako przyczynę podaje konflikt z rodziną Samulowskich oraz kierownictwem IV Dzielnicy ZPwN, zob. T. Filipkowski, *W obronie*, s. 19, 58.

W tym czasie z nauki w polskiej placówce korzystało już siedemnastu uczniów. Chabowski zajął się obowiązkami szkolnymi, a jednocześnie przystąpił do pracy oświatowo-społecznej. Postarał się też utrzymywać dobre stosunki z mieszkańcami wioski. Wkrótce założył czterogłosowy chór i został jego dyrygentem. Kierował również amatorskim zespołem teatralnym. Udział w zajęciach brała nie tylko młodzież z Gietrzwałdu ale także z pobliskich Nagład i Woryt⁵³.

W zbiorach muzeum można znaleźć potwierdzenie działalności kulturalno-oświatowej i społecznej Chabowskiego oraz jego żony Małgorzaty⁵⁴. Oświadczenia w tej sprawie złożyli w 1970 roku: Jan Lubomirski⁵⁵, Maria Zientara-Malewska⁵⁶ i Marta Sendrowska (z domu Hanowska), która jako przedszkolanka w Gietrzwałdzie współpracowała z Chabowskim⁵⁷. Dokumenty te zawierają wiele informacji, m.in. o popularności przygotowywanych przez Chabowskiego przedstawień teatralnych, które wystawiano w Gietrzwałdzie, Stanclewie i innych warmińskich wioskach, a nawet w Olsztynie. Wzmiankują również o pomocy jakiej udzielała nauczycielowi jego żona, Małgorzata przepisująca nuty i słowa pieśni dla członków chóru, a także prowadziła z dziewczętami naukę robotek ręcznych. Małżonkowie wspólnie organizowali wycieczki oraz kolonie letnie do Polski dla dzieci i młodzieży warmińskiej. Wspierali także ubogą ludność⁵⁸. Jak wspomina M. Zientara-Malewska, Chabowski założył również chór kościelny, który poziomem przewyższał istniejący wcześniej chór niemiecki⁵⁹. Jedna z fotografii przedstawia ponad trzydziestu członków, prowadzonego przez nauczyciela czterogłosowego chóru mieszanego, w skład którego wchodziła młodzież z Gietrzwałdu, Nagład i Woryt⁶⁰. Dokładny ogląd fotografii pozwala dostrzec, że część osób trzyma w rękach kartki

⁵³ Ibidem, s. 19–20.

⁵⁴ DGO 27, 28, 29 OMO. Są to oświadczenia, które miały uzasadnić prawo Małgorzaty Chabowskiej do podwyższenia emerytury o tzw. dodatek dla zasłużonych. Por. DGO 26 OMO, Prośba M. Chabowskiej o przyznanie renty dla zasłużonych, 21 V 1970.

⁵⁵ J. Lubomirski (1905–1997), nauczyciel muzyki i śpiewu, działacz kulturalno-oświatowy na Warmii, folklorysta, od 1927 r. z ramienia ZPwN prowadził zajęcia w kołach muzycznych i świetlicowych, zob. T. Oracki, op. cit., s. 196.

⁵⁶ M. Zientara-Malewska (1894–1984), nauczycielka, poetka, pisarka i warmińska działaczka społeczna, od 1922 r. członek Rady Wykonawczej Związku Towarzystw Młodzieży Polsko-Katolickiej w Olsztynie, w latach 1945–1951 brała czynny udział w organizowaniu szkolnictwa jako kierownik oddziału i wizytatorka przedszkoli w kuratorium Okręgu Szkolnego Olsztyńskiego, zob. ibidem, s. 344.

⁵⁷ M. Hanowska-Sendrowska (1909–1977), wychowawczyni przedszkoli polskich (1929–1933), członek Towarzystwa Młodzieży Polskiej i chóru im. F. Nowowiejskiego w Olsztynie, w 1945 r., jako członek Komitetu Narodowościowego w Lidzbarku Warmińskim organizowała przedszkola, w latach 1953–1960 sekretarz redakcji Słowa na Warmii i Mazurach, zob. ibidem, s. 126.

⁵⁸ 15 lipca 1930 r. 5 dzieci ze szkoły polskiej w Worytach wyjechało na kolonie letnie m.in. pod opieką B. Chabowskiego, zob. *Kronika Szkoły Polskiej w Worytach na Warmii 1929–1939*, wstęp i oprac. T. Filipkowski, Z. Lietz, Olsztyn 1979, s. 124.

⁵⁹ M. Zientara-Malewska, *Wspomnienia nauczycielki spod znaku rodła*, Warszawa 1985, s. 67. Być może chodzi tu o wspomniany czterogłosowy chór mieszany, który mógł również występować z repertuarem religijnym w kościele. Wydaje się to tym bardziej prawdopodobne, że Nagłady i Woryty, z których oprócz Gietrzwałdu rekrutowali się członkowie chóru, należały do parafii gietrzwałdzkiej.

⁶⁰ DGO 105 OMO.

z tekstami pieśni lub instrumenty muzyczne, głównie mandoliny, a jeden z mężczyzn ma w dłoni karabin. Trudno ocenić czy pod kamuflażem zajęć muzycznych B. Chabowski organizował szkolenia strzeleckie młodzieży. W źródłach brak informacji o prowadzeniu przez nauczyciela działań związanych z Ligą Obrony Kraju i kółkami strzeleckimi na terenie Warmii.

25 czerwca 1931 roku w Gietrzwałdzie zorganizowano Święto Dziecka. B. Chabowski będąc nauczycielem tamtejszej szkoły polskiej wystąpił w roli gospodarza imprezy. Był też jej współorganizatorem. Festyn uświetniały występy chórów, zespołów recytatorskich oraz zawody sportowe. Przygotowali je i brali w nich udział uczniowie oraz nauczyciele dwunastu szkół polskich (w: Chabrowie, Gietrzwałdzie, Jarotach, Nowej Kaletce, Lesznie, Purdzie, Pluskach, Skajbotach, Stanclewie, Unieszewie i Worytach). Na Święto Dziecka przybyli także Tomasz Setny⁶¹ i Wojciech Gromadecki⁶², nauczyciele utworzonych dopiero w czerwcu tego roku szkół: w Giławach i Brąswaldzie oraz Franciszek Barcz⁶³, wiceprezes Towarzystwa Szkolnego na Warmię. Uczestniczyli w nim także mieszkańcy wsi, głównie rodzice posyłający swoje dzieci do polskich placówek⁶⁴.

Kierownictwo ZPTSzWN i IV Dzielnicy ZPwN wysoko oceniały kwalifikacje nauczycielskie Chabowskiego oraz jego działalność kulturalno-oświatową w środowisku polskim, głównie jako dyrygenta chóru i reżysera teatrów ludowych. Uważano, że posiada on „nieprzeciętne zdolności” do prowadzenia pracy z młodzieżą pozaszkolną⁶⁵. Aktywność społeczna nauczyciela niepokoiła jednak władze niemieckie, które szykanując rodziców doprowadziły do drastycznego zmniejszenia liczby uczniów w szkole polskiej. We wrześniu 1933 roku w placówce gietrzwałdzkiej pozostała tylko jedna uczennica, Maria Graeber⁶⁶. W związku z zaistniałą sytu-

⁶¹ T. Setny (1890–1972), nauczyciel szkoły polskiej w Giławach (1931–1932) oraz w Nowej Kaletce (1935–1935), zob. T. Filipkowski, *W obronie*, s. 284.

⁶² W. Gromadecki (1906–1954), nauczyciel szkoły polskiej w Brąswaldzie (1931–1934) oraz Olsztynie (1934–1938). W 1937 r., przez kilka miesięcy zastępował Kazimierza Pacera w szkole w Skajbotach. Był sekretarzem klubu Polskiego w Olsztynie, prowadził chóry i zespoły muzyczne. Od 1938 przeniósł się do pracy w Dąbrówce Wielkiej (ob. woj. lubuskie), zob. ibidem, ss. 37–39.

⁶³ F. Barcz (1892–1939), działacz narodowy i oświatowo-społeczny na Powiślu, Warmii i Mazurach, pracownik działu propagandy Warmińskiego Komitetu Plebiscytowego w Olsztynie. Należał do kierownictwa ZPwPW, IV Dzielnicy ZPwN i PKTSz na Warmię, zob. T. Oracki, *W obronie*, s. 48.

⁶⁴ Opis uroczystości znajduje się na fotografii zamieszczonej w Kronice szkoły polskiej w Worytach, zob. *Kronika Szkoły*, s. 128.

⁶⁵ T. Filipkowski, *W obronie*, s. 20.

⁶⁶ Jej matka, Anna Graeber po zamknięciu szkoły w Gietrzwałdzie przeniósł się do Woryt, by tam posyłać swoją córkę do polskiej szkoły, zob. *Kronika Szkoły*, s. 36; *Szkoły polskie na Warmii 1929–1939. Przegląd wspomnień*, oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1970, s. 172. W. Bina umieścił informację o przyjęciu Marii Graeber w kronice szkoły pod datą 4 XI 1933 r., zob. *Kronika Szkoły*, s. 136. Uczennica mieszkając w Gietrzwałdzie musiała codziennie w drodze do szkoły w Worytach pokonywać 4 km. Władze niemieckie, chcąc wykorzystać tę sytuację ustanowiły przepisy stanowiące, że dziecko nie może przebywać tak długiej drogi do szkoły pieszo i należy je zapisać do najbliższej placówki, w tym wypadku – niemieckiej. By ominąć te przepisy, Anna Graeber, matka Marii, kupiła córce rower. Następnie Anna Graeber otrzymała ofertę pracy na stanowisku woźnej polskiej szkoły w Worytach oraz mieszkanie na strychu budynku, w którym siedzibę miała ta placówka. Na parterze zaś dwupokojowy

acją, 16 października szkoła została zamknięta, a część jej wyposażenia przekazano do placówki polskiej w Worytach⁶⁷. Jeszcze w tym samym miesiącu Chabowskiego przeniesiono do Stanclewa (powiat reszelski), gdzie objął obowiązki nauczyciela po Lucjanie Latosińskim⁶⁸. Tu reaktywował chór mieszany i został jego dyrygentem. Organizował też uczniowskie występy teatralne oraz dbał o rozwój czytelnictwa polskich książek⁶⁹. Małgorzata, tak jak w Gietrzwałdzie prowadziła z dziewczętami zajęcia robótek ręcznych. W zawiązku z działalnością społeczną Chabowskiego, niemieckie władze szkolne szukały pretekstu, by oskarżyć go o tzw. przekroczenie kompetencji nauczyciela. Podczas inspekcji szkoły w klasie znaleziono polski śpiewnik, zabroniony przez władze pruskie. Z tego powodu, 6 lipca 1934 roku reżencja olsztyńska odebrała Chabowskiemu prawo nauczania. Musiał więc opuścić Warmię i wrócił do Polski⁷⁰.

W Domu „Gazety Olsztyńskiej” znajdują się 63 fotografie dokumentujące ten niespełna pięcioletni okres pracy B. Chabowskiego. Ukazują one m.in. uczniów szkół polskich z Gietrzwałdu, Stanclewa, Woryt i być może Unieszewa. Część z nich wykonano w plenerze. Nauczyciele polskich szkół często zabierali dzieci na wycieczki terenowe, które uważane były za bardzo ważny element edukacji, posiadający walory poznawcze i wychowawcze. Wyprawy nad jezioro lub do lasu umożliwiały poznanie topografii, przyrody i przeszłości najbliższego otoczenia. Dodatkowo połączone były z zajęciami i grami sportowymi⁷¹.

20 października 1930 roku, podczas konferencji w Lesznie utworzono „Wspólnoty Pracy”. Organ ten skupiający nauczycieli szkół polskich na Warmii, podzielony został na rejony pracy. W ramach ich działalności odbywały się spotkania uczniów, finalizowane najczęściej rozgrywkami sportowymi⁷². W zbiorach muzealnych znajdują się fotografie ukazujące jedno z takich spotkań, w którym uczestniczyło ponad czterdziestu uczniów z Gietrzwałdu, Unieszewa i Woryt⁷³. Dzieciom towarzyszyli nauczyciele: Wiktor Bina⁷⁴ – gospodarz tej imprezy oraz

lokal zajmowała rodzina Guzdajów. Maria Graeber ukończyła naukę 25 III 1937 r. Następnie dziewczynka wzięła udział w przymusowym szkoleniu przysposobienia do życia, które trwało ok. 2 lat. Kursami kierowała członkini NSDAP. Absolwentki polskich szkół były tam gorzej traktowane niż ich rówieśnice, które ukończyły szkoły niemieckie. Informacje uzyskane w wywiadzie z rodziną Marii Graeber-Michalewicz, 2014. By zniechęcić rodziców do posyłania dzieci do polskich szkół stosowano przede wszystkim nacisk ekonomiczny, zob. *Kronika Szkoły*, s. 14, 35–37; B. Kozieńko-Poklewski, W. Wrzesiński, op. cit. ss. 131–137.

⁶⁷ *Kronika Szkoły*, s. 136.

⁶⁸ L. Latosiński (1885–1958), w latach 1931–1932 nauczyciel szkoły polskiej w Jarotach, a następnie do 1933 r. szkoły w Stanclewie. Zob. T. Filipkowski, *W obronie*, ss. 88–89; E. J., W. Buczyński, *Lucjan Latosiński, pierwszy kierownik szkoły w Wierzoncu w odrodzonej Polsce*, Wierzeniczenia 2018, nr 8 (149), ss. 16–24.

⁶⁹ Biblioteka polska w Stanclewie posiadała 108 tomów książek. Zob. T. Filipkowski, *W obronie*, s. 173.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 20.

⁷¹ *Kronika Szkoły*, s. 19.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ DGO 89 OMO (fot. 4).

⁷⁴ W. Bina (1886–1939), nauczyciel szkoły polskiej w Worytach (1930–1933). Po wyjeździe z Warmii osiadł w Bydgoszczy, zob. T. Filipkowski, op. cit., ss. 6–8.

B. Chabowski i Bolesław Jeziółowicz⁷⁵, nauczyciel szkoły polskiej w Unieszewie. Gietrzwałd, Unieszewo i Woryty tworzyły jeden z rejonów funkcjonujących w ramach Wspólnoty⁷⁶. B. Chabowski organizował również spotkania z Komitetem Rodzicielskim szkoły w Gietrzwałdzie. Takie zebrania we wszystkich szkołach polskich na Warmii miały charakter otwarty. Uczestniczyli w nich rodzice posyłający dzieci do polskiej szkoły, ale też inni mieszkańcy wsi. Z tej okazji nauczyciele przygotowywali występy artystyczne uczniów i pogadanki z różnych dziedzin gospodarki rolnej. Nierzadko, by przybliżyć ludności aktualną sytuację ruchu polskiego, na posiedzenia zapraszano działaczy ZPwN i ZPTSzwn. Spotkania z Komitetem Rodzicielskim, czyli instytucją integralnie związaną ze szkołą, nie mogły być wykorzystane przez władze niemieckie do postawienia nauczycielom zarzutu o „przekroczeniu kompetencji”⁷⁷.

Fotografie z lat 1933–1934 ze szkoły polskiej w Stanclewie ukazują zarówno nauczyciela, uczniów i mieszkańców wioski jak również żonę i trójkę dzieci Chabowskiego⁷⁸.

Zdjęcia potwierdzają m.in. zaangażowanie pedagogów oraz ich żon w działalność oświatową i społeczną. Dokumentują przedstawienia teatralne organizowane przez B. Chabowskiego⁷⁹, spotkania z rodzicami⁸⁰, a także naukę haftowania, jakiej M. Chabowska udzielała młodym dziewczętom⁸¹. Na fotografiach widać fragmenty budynku szkoły polskiej w Stanclewie, który na potrzeby oświatowe i mieszkanie nauczyciela wynajęto od miejscowego rolnika Jabłonki⁸².

Najliczniejsza grupa zdjęć ukazuje nauczycieli polskich na spotkaniach oficjalnych i towarzyskich zarówno z działaczami polskimi takimi jak Seweryn Pieniężny (junior)⁸³ czy J. Baczewski, ówczesny prezes ZPTSzwn (1923–1932), jak i przedszkolankami lub miejscową ludnością. Fotografie te wykonano m. in. podczas obchodów Święta Dziecka w dniu 25 czerwca 1931 roku, konferencji rejonowych w latach 1930–1932, które od 1930 roku organizowano co kwartał oraz w czasie imprez towarzyskich odbywających się po głównych obradach konferen-

⁷⁵ B. Jeziółowicz (1900–1939), nauczyciel szkoły polskiej w Unieszewie (1929–1935). Po wydaleniu z Warmii powrócił do Bydgoszczy, zob. *ibidem*, s. 64–66.

⁷⁶ Rejon obejmujący te trzy miejscowości wydzielono 17 XI 1930 r. na zebraniu nauczycieli w Olsztynie, zob. *Kronika Szkoły*, s. 125.

⁷⁷ B. Koziełło, W. Wrzesiński, op. cit. ss. 104–105.

⁷⁸ Synowie: Zbigniew ur. 6 IX 1926, Benedykt ur. 21 III 1929 w Samplawie i córka Irena ur. 9 XI 1932 w Gietrzwałdzie.

⁷⁹ DGO 103 OMO. Na fotografii widać uczniów przebranych w stroje krakowskie.

⁸⁰ DGO 102 OMO.

⁸¹ DGO 101 OMO.

⁸² T. Filipkowski, op. cit., s. 141.

⁸³ S. Pieniężny junior (1890–1940), wydawca „Gazety Olsztyńskiej”, redaktor, działacz społeczno-narodowy na Warmii, syn Joanny z Liszewskich i Seweryna seniora, delegat na sejm dzielnicowy w Poznaniu w 1918 r., członek Warmińskiej Rady Ludowej i Warmińskiego Komitetu Plebiscytowego, wiceprezes ZPwPW, a następnie IV Dzielniczy ZPwN, zob. T. Oracki, op. cit., ss. 251–252.

cyjnych⁸⁴. Spotkania te miały ważne znaczenie dla swobodnej wymiany poglądów środowiska nauczycielskiego. W części oficjalnej uczestniczyli niemieccy inspektorzy szkolni, nadzorujący przebieg posiedzenia, na którym nauczyciele wygłaszali referaty, a gospodarz imprezy prowadził lekcję otwartą. Porównywano stosowane metody pracy z dziećmi, dzielono się doświadczeniami i dyskutowano, poruszając referowane wcześniej zagadnienia dotyczące pedagogiki oraz metodyki. Od stycznia 1930 roku, nad organizacją procesu nauczania i wychowania w szkolnictwie polskim na terenie państwa niemieckiego, czuwał z ramienia ZPTSzwN Józef Mozolewski (były dyrektor Seminarium Nauczycielskiego w Czarnkowie)⁸⁵. On ustalał miejsca oraz terminy i programy rejonowych konferencji. Po zakończeniu oficjalnych obrad, kiedy inspektorzy niemieccy opuszczali zgromadzenie, nauczyciele mogli już swobodnie rozmawiać o aktualnych problemach politycznych i sytuacji szkolnictwa polskiego w Niemczech. Nierzadko odwiedzał ich wówczas polski konsul oraz działacze ZPwN. Spotkania, w których uczestniczyły również przedszkolanki i miejscowa ludność organizowano także w plenerze. Dokumentuje je część fotografii wykonanych prawdopodobnie po konferencji w Unieszewie 19 maja, bądź w Chaberkowie 31 sierpnia 1931 roku⁸⁶. Referentem i nauczycielem prowadzącym otwartą, pokazową lekcję języka polskiego w Unieszewie był gospodarz spotkania, B. Jeziółowicz. Organizatorem i nauczycielem prowadzącym otwartą lekcję na konferencji w Chaberkowie był natomiast Jan Hedrych⁸⁷, zaś referentem, ponownie Jeziółowicz⁸⁸.

Wiele zdjęć przedstawia nauczycieli, ich żony i przedszkolanki podczas spotkań towarzyskich, nie związanych z pracą i działalnością społeczną. Ludzie ci, obarczeni trudnymi obowiązkami w obcym dla siebie środowisku, często szykanowani przez administrację niemiecką potrafili zachować pogodę ducha. Łączyli pracę zawodową i działalność społeczną z umiejętnością zabawy w czasie wolnym od zajęć. Przyjacielskie relacje i beztrudne nastroje można znaleźć na fotografiach ze spacerów w Gietrzwałdzie⁸⁹ lub z wycieczki na wyspę Hertę położoną na jeziorze Wulpińskim pod Olsztynem⁹⁰. Napis na jednym ze zdjęć informuje, że wyprawa ta została zor-

⁸⁴ Pierwsza konferencja rejonowa na Warmii odbyła się 15 V 1930 r. w Unieszewie, zob. T. Filipkowski, op. cit., s. XLI; B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, op. cit., s. 102.

⁸⁵ J. Mozolewski (1889–1974), nauczyciel, inspektor szkolnictwa polskiego w Niemczech, działacz społeczny i oświatowy, zob. T. Oracki, op. cit., s. 221.

⁸⁶ Na fotografiach znajduje się nauczyciel Jan Hedrych (1904–1958), który pracował w polskiej szkole w Chaberkowie od 27 V 1929 r. do 22 II 1932 r. Po odebraniu prawa nauczania wyjechał do kraju. W tym czasie odbyły się tylko dwie wymienione w tekście konferencje. Następną konferencja miała miejsce w Worytach 5 XII 1932 r., zob. T. Filipkowski, op. cit., s. 46.

⁸⁷ J. Hedrych (1904–1958), jako nauczyciel szkoły polskiej w Chaberkowie (1929–1932) prowadził chór i teatr amatorski, był współorganizatorem Towarzystwa Nauczycieli Polskich w Niemczech, w latach 1939–1945 więzieni obozu Mauthausen–Gusen, zob. ibidem, ss. 45–47.

⁸⁸ B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, op. cit., s. 102.

⁸⁹ DGO 60, 61, 63, 81 OMO.

⁹⁰ DGO 82, 83 OMO.

ganizowana 24 maja 1931 roku. Wzięli w niej udział Chabowscy, J. Hedrych, Konrad Sikora⁹¹, Leonard Jan Nieborak⁹² i W. Bina. Na uwagę zasługuje fotografia M. Chabowskiej i małżeństwa Jeziółowiczów przed wejściem do nowo wybudowanego gmachu szkoły w Unieszewie⁹³. Ciekawe są także ujęcia, na których utrwalono wizytę Chabowskich w Lesznie, u tamtejszego nauczyciela L.J. Nieboraka.

Wiele fotografii dokumentuje spotkania Chabowskich i Binów, co wskazuje na ściślejsze więzy, jakie wytworzyły się między tymi rodzinami nauczycieli polskich. Zdjęcia powstały między 24 lutego 1930 roku, kiedy W. Bina objął posadę nauczyciela szkoły polskiej w Worytach, a 20 lipca 1933 roku, gdy dostał on nakaz opuszczenia Prus Wschodnich⁹⁴. Najciekawsze z nich pokazują wnętrza mieszkań nauczycieli⁹⁵. Dzięki odręcznemu podpisowi na jednym z obiektów: „25 lecie urodzin Małgosi...” dowiadujemy się, że udokumentowane na nim przyjęcie miało miejsce 22 sierpnia 1930 roku u Chabowskich w Gietrzwałdzie. Jedna z fotografii ukazuje natomiast wystrój pokoju w mieszkaniu Binów w Worytach. Na ścianie oklejonej ciemną tapetą w pasy widać m.in. okrągły obraz z reliefowym wyobrażeniem aniola, mały krzyżyk z wodą święconą i przewieszonym różańcem, fotografie z uroczystości rodzinnych, w tym prawdopodobnie zdjęcie ślubne oraz godło Polski. W obu mieszkaniach zauważa się nagromadzenie sprzętów i brak przestrzeni. Jednak są one urządzone estetycznie, a wśród ozdób pojawiają się elementy religijne i patriotyczne.

Wkrótce po przyjeździe na Warmię Chabowscy uczestniczyli w balu karnawałowym, który odbył się w 1930 roku, prawdopodobnie w sali olsztyńskiego konsulatu polskiego. Z tej imprezy zachowały się dwie fotografie⁹⁶. Widać na nich m.in. małżeństwo Chabowskich i Binów jak również wielu innych nauczycieli polskich, a także konsula Józefa Gieburowskiego⁹⁷ z żoną Ireną, Klarę i Juliusza Malewskich⁹⁸ oraz Wandę i Seweryna Pieniężnych. Chabowscy brali również udział w zjeździe

⁹¹ K. Sikora (1902–1975), działacz kulturalno-oświatowy, nauczyciel szkoły polskiej w Wymoju (1930–1932) oraz Jarotach (1933–1939), członek Klubu Polskiego w Olsztynie, amatorskiego teatru kukielkowego „Bajka” i Męskiego Chóru „Warmia”. W latach 1939–1945 więzień obozów koncentracyjnych: Hohenbruch, a następnie Sachsenhausen–Oranienburg, zob. T. Filipkowski, op. cit., ss. 137–139.

⁹² L. J. Nieborak (1903–1968) był nauczycielem polskiej szkoły w Lesznie istniejącej od 24 IV 1930 do 1 IV 1935 r. Założył tam kółko śpiewacze, punkt biblioteczny i polską świetlicę, zob. ibidem, ss. 104–105.

⁹³ DGO 97 OMO. Nowy budynek szkolny powstał dzięki staraniom B. Jeziółowicza. Oddano go do użytku w 1931 r. Mieściły się tam oprócz szkoły także: przedszkole polskie, świetlica i punkt biblioteczny. W działalności kulturalno-oświatowej pomagała Jeziółowiczowi jego żona Maria, zob. T. Filipkowski, op. cit., s. 65.

⁹⁴ Ibidem, s. 7.

⁹⁵ DGO 54–56 OMO; DGO 64–66 OMO.

⁹⁶ DGO 110, 111 OMO.

⁹⁷ J. Gieburowski (1889–1970), dyplomata, dziennikarz i działacz społeczny. W konsulacie RP w Olsztynie pracował jako sekretarz konsulatu od 1 V 1920, a następnie od 12 X 1920 do 15 VIII 1921 pełnił funkcję kierownikiem Agencji Konsularnej. W latach 1936–1945 był konsulem generalnym RP w Brazylii, zob. T. Oracki, op. cit., ss. 110–111.

⁹⁸ J. Malewski (1899–1981) działacz narodowy, i polityczno-społeczny oraz organizator bankowości i spółdzielczości na Warmii, kierownik Banku Ludowego w Olsztynie (1922–1939), zob. ibidem, ss. 206–207.

działaczy Związku Towarzystw Młodzieży Polskiej, który odbył się w 1931 roku w Olsztynie⁹⁹. Jako gościa honorowego, do uczestnictwa zaproszono wówczas ludowego pisarza mazurskiego, Michała Kajkę¹⁰⁰.

W zespole fotografii z Warmii znajdują się także ujęcia pokazujące Chabowskich w sytuacjach typowo rodzinnych. Widać na nich szczęście i ciepło osobistych relacji¹⁰¹ oraz troski dnia codziennego. Zachowała się także fotografia z Gietrzwałdu ukazująca małych chłopców, Zbigniewa i Benedykta Chabowskich siedzących na sankach¹⁰². Pochodzi ona prawdopodobnie z 1931, bądź 1932 roku. M. Chabowska obarczona wieloma zajęciami domowymi i obowiązkami związanymi z wychowaniem dzieci, potrafiła znaleźć czas, by pomagać mężowi w jego działalności kulturalno-oświatowej i udzielać się społecznie. Świadczy to zarówno o poziomie jej świadomości patriotyczno-obywatelskiej jak również o więzach łączących tę parę.

Nauczyciele polscy pracujący na Warmii żyli w ciągłej niepewności. W każdej chwili mogli utracić posadę i prawo przebywania na terenie państwa niemieckiego. Sytuacja ta wynikała z postępowania administracji niemieckiej, która szukała powodów umożliwiających eliminację zbyt aktywnych pedagogów z polskiego szkolnictwa, a jednocześnie próbowała ograniczyć liczbę uczniów w tych placówkach, poprzez stosowanie różnych form nacisku wobec rodziców. Z takimi problemami B. Chabowski zetknął się już w Gietrzwałdzie¹⁰³. By zabezpieczyć przyszłość swojej rodziny, w sierpniu 1932 roku nauczyciel wystąpił o przeniesienie ze szkoły w Samplawie, z której był urlopowany na czas pracy w Niemczech, do męskiej, siedmioklasowej Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 w Brodnicach¹⁰⁴. Oficjalnie, zmiana miejsca stałego zatrudnienia nastąpiła z dniem 1 września 1932 roku¹⁰⁵. Starania te podjął Chabowski, co warto podkreślić, na trzy miesiące przed narodzinami swojego trzeciego dziecka. Najstarszy syn, Zbigniew wchodził już w wiek szkolny¹⁰⁶.

⁹⁹ DGO 106 OMO. Fotografia publikowana, zob. E. Sukertowa-Biedrawina, T. Grygier, *Walka o społeczne i narodowe wyzwolenie ludności Warmii i Mazur (Przewodnik po wystawie)*, Olsztyn 1956, s. 141.

¹⁰⁰ M. Kajka (1858–1940), ludowy poeta i działacz mazurski, ok. 1890 r. założył w Ogródku bibliotekę Towarzystwa Czytelni Ludowych, należał do grona założycieli Mazurskiej Partii Ludowej, zob. T. Oracki, op. cit., ss. 146–147.

¹⁰¹ Por. DGO 62 OMO (fot. 5).

¹⁰² DGO 123 OMO.

¹⁰³ Istnienie polskiej szkoły w Gietrzwałdzie, który odwiedzany był corocznie przez wielu Polaków było niewygodne dla władz niemieckich, zob. B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, op. cit., s. 132.

¹⁰⁴ Prawdopodobnie chodzi tu o istniejącą do czasów współczesnych Szkołę Podstawową nr 1 im. H. Sienkiewicza w Brodnicach. Mieści się ona w neogotyckim budynku oddanym do użytku w 1905 r., zob. [http://sp1.brodnica.edupage.org/about/?](http://sp1.brodnica.edupage.org/about/) [dostęp: 02.11.2010]. Szkoły powszechne z reguły były koedukacyjne, ale prawo dopuszczało w wyjątkowych wypadkach istnienie szkół żeńskich i męskich. Zob. § 5 Statutu publicznych szkół powszechnych siedmioletnich. Załącznik do rozporządzenia MWRiOP z dnia 21 listopada 1933 r., Dz. Urz. MWRiOP 1933 r. Nr 14, poz. 194, zob. też: M. Peçherski, M. Świątek, op. cit., s. 206.

¹⁰⁵ DGO 21 OMO, Dokument przeniesienia służbowego B. Chabowskiego z szkoły w Samplawie do szkoły w Brodnicach na stanowisko nauczyciela. Jest on datowany na 17 VIII 1932 r. i podpisany przez Okręgowego Wyzytatora Szkół w woj. Pomorskim – Wiśniewskiego.

¹⁰⁶ Por. przyp. 78: daty urodzin dzieci.

Sytuacja rodzinna wymagała podjęcia decyzji o powrocie do kraju i zadbanie o należytą edukację dzieci. Postanowienie o zmianie angażu mogło wiązać się z tzw. reformą szkolną Jędrzejewicza, reorganizującą system kształcenia powszechnego w Polsce¹⁰⁷.

B. Chabowski pozostał jednak na Warmii dopóki władze rejencji olsztyńskiej nie pozbawiły go prawa wykonywania zawodu. Niepowodzenia w Gietrzwałdzie nie załamały nauczyciela. W Stanclewie, mimo trudnej sytuacji, pracował z pełnym poświęceniem i energią do lipca 1934 roku¹⁰⁸. W zbiorach muzeum zachowała się fotografia ukazująca B. Chabowskiego wyglądającego przez okno pociągu¹⁰⁹. Z podpisu wiadomo, że wykonano ją na dworcu w Jamielniku (obecnie pow. nowomiejski, woj. warmińsko-mazurskie), gdzie przebiegała granica polsko-niemiecka. Być może zdjęcie dokumentuje wyjazd nauczyciela do kraju w 1934 roku.

Po powrocie do Polski B. Chabowski zamieszkał w Brodnicy i podjął pracę w szkole, w której stały angaż uzyskał w 1932 roku. Nie zrezygnował tam ze swoich muzycznych zainteresowań. Prawdopodobnie powierzono mu opiekę artystyczną nad chórami szkół powszechnych w całej miejscowości. Wniosek ten, choć nie potwierdzony dokumentami, ani informacjami w publikacjach, można wysnuć na podstawie fotografii¹¹⁰. Ukazują one B. Chabowskiego dyrygującego zespołem połączonych chórów szkół w Brodnicy. Występy odbyły się w parku miejskim z okazji Święta Dziecka w 1935 roku¹¹¹. Być może władze kuratorskie, chcąc zlecić mu nadzór nad chórami szkolnymi wysłały Chabowskiego na kurs śpiewu i konferencję kierowników ognisk metodycznych. Szkolenie odbyło się w dniach 7–12 stycznia 1935 roku¹¹². Ogniska metodyczne były formą doskonalenia nauczycieli szkół powszechnych oraz średnich ogólnokształcących. Miały one rozwijać wiedzę i umiejętności w zakresie wybranego przedmiotu. W ramach ich działalności organizowano konferencje o charakterze naukowym i metodycznym, podczas których nauczyciele wygłaszali przygotowane wcześniej referaty¹¹³. W związku z tym, że

¹⁰⁷ Reforma szkolna zapoczątkowana została Ustawą o Ustroju Szkolnym z 11 III 1932 r. Opracowano ją pod kierunkiem ministra WRiOP Janusza Jędrzejewicza. Według ustawy, szkoły powszechne dzieliły się na placówki I, II, i III stopnia. Nauka trwała 7 lat, ale w szkołach I stopnia, realizowano jedynie program 4 klas. Do nich należały najczęściej szkoły wiejskie. Dla nauczycieli chcących podnosić kwalifikacje zawodowe korzystniejsza była praca w szkołach siedmioklasowych III stopnia, w których realizowano pełny program szkoły powszechnej, zob. M. Pęcherski, M. Świątek, op. cit., s. 42.

¹⁰⁸ T. Filipkowski, *W obronie*, s. 20.

¹⁰⁹ DGO 116 OMO.

¹¹⁰ DGO 117, 118 OMO.

¹¹¹ DGO 117 OMO. Informacje pochodzą z odrębnego opisu zamieszczonego na fotografii.

¹¹² DGO 23 OMO, Zaświadczenie wydane B. Chabowskiemu przez Inspektorat Szkolny w Ostrzeszowie, podpisane przez E. Dawidowicza – Okręgowego Instruktora Szkół, Jana Kocota – Inspektora Szkolnego, Jana Sandacza – kierownika administracyjnego kursu oraz prelegentów: prof. Eugeniusza Dawidowicza, prof. Janusza Nowaka i prof. Franciszka Kowalskiego, 12 I 1935.

¹¹³ A. N. Żukowska, *O kształceniu i doskonaleniu zawodowym nauczycieli rysunku szkół ogólnokształcących w II Rzeczypospolitej*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej*, v. I, sectio L, 2003, Instytut Sztuk Pięknych UMCS, s.17; J. Kulpa, op. cit., s. 127.

B. Chabowski uczestniczył w konferencji dla kierowników ognisk metodycznych, należy przypuszczać, że dla nauczycieli brodnickich prowadził on szkolenia w zakresie kształcenia muzycznego.

W zbiorach muzealnych zachowało się również Zaświadczenie Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego o ukończeniu przez B. Chabowskiego Kursu dla kierowników i nauczycieli szkół zawodowych dokształcających we Włocławku¹¹⁴. Szkolenie trwało niespełna miesiąc, od 3 do 16 lipca 1935 roku. Dokumentuje je także fotografia ukazująca jego uczestników¹¹⁵. Był to zapewne jeden z rodzajów kursów wakacyjnych, które od 1928 roku organizowano wyłącznie z myślą o nauczycielach kwalifikowanych¹¹⁶. Być może B. Chabowski zamierzał przenieść się ze szkoły powszechnej do zawodowej¹¹⁷. Niestety, obecnie jest to niemożliwe do ustalenia. Za hipotezę o zmianie miejsca pracy może przemawiać znajdujące się w zbiorach muzealnych poświadczenie obywatelstwa polskiego B. Chabowskiego i członków jego rodziny, wydane 21 grudnia 1938 roku przez starostę powiatowego „na wezwanie” Inspektora Szkolnego w Brodnicy¹¹⁸. W II Rzeczypospolitej zawód nauczyciela posiadał status urzędnika państwowego. Nie można wykluczyć, że przy zmianie zatrudnienia wymagano udokumentowania obywatelstwa polskiego, ponieważ nauczycielem mógł być jedynie „obywatel polski o nieskazitelnej przeszłości, posiadający zdolność do działań prawnych”¹¹⁹.

Po wybuchu II wojny światowej Chabowscy uciekli z miasta. Dotarli aż na Wołyń, ale jeszcze jesienią powrócili do domu¹²⁰. Ostatnia fotografia B. Chabowskiego została wykonana w profesjonalnym zakładzie i pochodzi z 1940 roku. Ukazuje ona małżonków Chabowskich z trójką dzieci, oraz zamężne siostry nauczyciela: Walerię Żółtowską i Mariannę Kunde¹²¹.

¹¹⁴ DGO 24 OMO.

¹¹⁵ DGO 119 OMO. Fotografia wykonana w plenerze przedstawia 47 osób. Na odwrocie znajdują się podpisy 32 uczestników kursu oraz pieczęć zakładu fotograficznego z napisem: „Fot. M. Szałwiński Włocławek Plac Wolności 7”.

¹¹⁶ Organizowano kursy polonistyczne, historyczne, biologiczne, pedagogiczne, muzykologiczne, oświaty pozaszkolnej, harcerskie, dla katechetek, wychowawczyń przedszkoli, krajoznawcze wędrownie, dla nauczycieli pracujących za granicą, dla kierowników szkół, kierowników teatrów szkolnych, literatury dziecięcej, pracy świetlicowej, jedwabnictwa, ogrodnictwa, gospodarstwa domowego. Oprócz wykładów tematycznie związanych z profilem kursu, na wszystkich prowadzono też wykłady o wychowaniu obywatelskim, zob. J. Kulpa, op. cit., s. 125.

¹¹⁷ W tym czasie były trzy rodzaje szkół zawodowych: dokształcające, typu zasadniczego i przysposobienia zawodowego, zob. art. 25 Ustawy z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa, Dz. U. RP 1932, nr 38, poz. 389, zob. też: M. Pęcherski, M. Świątek, op. cit., s. 196.

¹¹⁸ DGO 25 OMO.

¹¹⁹ Ustawa z dnia 1 VII 1926 r. o stosunkach służbowych nauczycieli, Dz. U. RP 1926, nr 92, poz. 530. Być może dokument poświadczenia obywatelstwa polskiego nie ma nic wspólnego ze zmianą miejsca pracy. W grudniu 1938 r., w związku z napiętą sytuacją międzynarodową mogła być przeprowadzana weryfikacja urzędników państwowych, zob. J. Szablicka-Żak, op. cit., s. 169. Od Urzędnika państwowego wymagano obywatelstwa polskiego, zob. art. 5 Ustawy z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej, Dz. U. RP 1922, nr 21, poz. 164.

¹²⁰ T. Filipkowski, op. cit., s. 20.

¹²¹ DGO 122 OMO (fot. 6).

17 września 1941 roku B. Chabowskiego aresztowało gestapo. Po trzech miesiącach, 19 grudnia osadzono go w obozie koncentracyjnym Stutthof. Oznaczony tam został numerem 12 530¹²². M. Chabowska bezskutecznie starała się o zwolnienie męża¹²³, który w obozie zapadł na zdrowiu. Dwukrotnie – 4 i 26 marca 1942 roku – wypisywany był do szpitala. W końcu, 27 marca został przekazany do dyspozycji policji w Malborku, a 2 kwietnia w stanie beznadziejnym, z otwartą gruźlicą płuc i kiszek, zwolniono go do domu. Tam zmarł 30 kwietnia.

Jego los podzieliło wielu nauczycieli polskich szkół na Warmii. Łącznie w tych placówkach, w latach 1929–1939 zatrudnionych było trzydzieści osiem osób¹²⁴. Dwaście dwie z nich aresztowano, z czego osiem – zamordowano lub zmarły z wycieńczenia w obozach koncentracyjnych, bądź wkrótce po ich opuszczeniu, dziewięć – przeżyło obozy i więzienie. Ośmiu nauczycieli wcielono do Wehrmachtu, z czego pięciu po wcześniejszym zwolnieniu z obozu. Jeden z nich zginął na froncie. Trzy osoby aresztowano i rozstrzelano bezpośrednio po wybuchu wojny. Jeden nauczyciel zmarł jeszcze przed wojną, a o jednym – brak informacji. Ośiem osób przeżyło bez aresztowań, choć nie uniknęły innych represji jak np. przesiedlenia¹²⁵.

23 kwietnia 1957 roku w Gietrzwałdzie odbyły się uroczystości wręczenia dyplomów Wojewódzkiego Komitetu Frontu Jedności Narodowej za walkę o polskość. Na dwóch fotografiach znajdujących się w zbiorach muzeum można zobaczyć uczestników tej imprezy stojących przed budynkiem, w którym w latach 1929–1933 mieściła się szkoła polska. Jest to m.in. Zbigniew Chabowski, Michał Lengowski, Jan Lubomirski, Juliusz Malewski, Marta Sendrowska i Paweł Sowa¹²⁶. Nazwisko B. Chabowskiego widnieje na tablicy pamiątkowej znajdującej się na budynku szkoły polskiej w Gietrzwałdzie i Standlewie oraz na ozdobnej tablicy przymocowanej do murów zamku olsztyńskiego¹²⁷. Uroczystości i pośmiertne odznaczenia były niestety dla władz powojennych jedynie elementem propagandowym. M. Chabowska, będąc od 1942 roku wdową, musiała ciężko pracować

¹²² DGO 34 OMO, Potwierdzenie pobytu B. Chabowskiego w obozie koncentracyjnym. Dokument wydany na prośbę Z. Chabowskiego przez Muzeum Stutthow w Sztutowie 24 VII 1990 r.

¹²³ DGO 33 OMO, Odpis tłumaczenia odpowiedzi jakiej 24 XII 1941 r. udzieliło M. Chabowskiej gestapo w Grudziądzu.

¹²⁴ Nazwiska nauczycieli pracujących w latach 1929–1939 w szkołach polskich na Warmii zostały wcześniej wymienione w tabeli zamieszczonej w tekście.

¹²⁵ Wyliczenia własne na podstawie życiorysów nauczycieli, zob. T. Filipkowski, op. cit., ss. 1–168.

¹²⁶ DGO 128, 129 OMO.

¹²⁷ Tablica została zaprojektowana przez Zygryda Korpalskiego. Uroczystość jej odsłonięcia odbyła się 22 I 1966 r. Znajduje się na niej 38 nazwisk „bojowników o wolność Warmii i Mazur” pomordowanych przez Niemców podczas II wojny światowej, zob. B. Łukasiewicz, *Olsztyn 1945–1985. Zapis czterdziestolecia*, Olsztyn 1987, s. 275. 29 listopada 1986 r. na zamku olsztyńskim odbyła się uroczystość pośmiertnego nadania Medalu Rodła zasłużonym działaczom Warmii, Mazur i Powiśla. Medal przyznano 29 osobom, wśród nich nauczycielom szkół polskich na Warmii: B. Chabowskiemu, Wojciechowi Gromadeckiemu, Józefowi Grothowi, Piotrowi Jaškowi, Bolesławowi Jeziolowiczowi, Ryszardowi Knosale, Janowi Mazie, Józefowi Tomke, i Edwardowi Turowskiemu, zob. DGO 36 OMO, Zaproszenie na uroczysty wieczór przy świecach.

by samotnie wychować i wykształcić trójkę dzieci. W 1970 roku, kiedy znacznie pogorszył się stan jej zdrowia, wystąpiła o przyznanie renty specjalnej (dla zasłużonych)¹²⁸. Łudziła się, że w ten sposób poprawi swą sytuację materialną. Jej emerytura po mężu wynosiła wówczas 700 zł. Do podania dołączyła opinię o swojej i męża działalności na Warmii. Oświadczenia w tej sprawie udało się jej uzyskać od: J. Lubomirskiego, M. Sendrowskiej i M. Zientary-Malewskiej¹²⁹. Niestety, 4 września 1970 roku Urząd Spraw Wewnętrznych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy powiadomił M. Chabowską, że nie przyznaje jej prawa do „renty specjalnej za wybitne zasługi w krzewieniu i utrzymaniu polskości”¹³⁰. Chabowska zmarła 11 maja 1973 roku na raka płuc¹³¹.

W zbiorach muzeum znajdują się także zdjęcia wykonane już po śmierci B. Chabowskiego. Pochodzą one z lat 1942–1973 i ukazują głównie jego córkę oraz żonę ze swoimi siostrami, wnukami i matką¹³².

Losy rodziny Chabowskich wydają się typowe dla pokolenia Polaków, których dojrzałe życie przypadło na okres dwudziestolecia międzywojennego. Dorastali bez własnej Ojczyzny, często brali udział w I wojnie światowej, a następnie entuzjastycznie witali odrodzoną Polskę, w której poprzez pracę i aktywność społeczną próbowali zminimalizować skutki zaborów i przyczynić się do stworzenia nowoczesnego państwa. Pomiędzy nimi było wielu nauczycieli wykonujących swe obowiązki z autentycznym zaangażowaniem. Niektórzy, tak jak B. Chabowski wyjeżdżali do Niemiec, by tam rozwijać szkolnictwo polskie. Niestety, podczas II wojny światowej ta grupa zawodowa była szczególnie prześladowana. Z tego też powodu najczęściej postrzegamy losy jej przedstawicieli poprzez pryzmat poniesionych ofiar. Pamiątki zachowane w muzeum Domu „Gazety Olsztyńskiej” pozwalają jednak dostrzec w tych postaciach nie tylko pedagogów odznaczających się ofiarnością w pracy zawodowej i działalności społecznej, ale także zwykłych ludzi, dla których ważne było życie osobiste. Na fotografiach widać elegancko ubrane, uśmiechnięte osoby, które bawią się, grają w karty i żartują. Uczestniczą w spotkaniach oficjalnych, towarzyskich i typowo rodzinnych. Wśród dokumentów B. Chabowskiego zachowanych w muzeum przeważają natomiast takie, które informują o przebiegu jego kariery zawodowej oraz systematycznym dążeniu do podwyższania kwalifikacji nauczycielskich.

¹²⁸ DGO 26 OMO, Dokument datowany na 21 V 1970 r.

¹²⁹ DGO 27–29 OMO. Por. przyp. 55–57.

¹³⁰ DGO 31 OMO, Pismo Urzędu Bezpieczeństwa Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy podpisane przez kierownika Urzędu Spraw Wewnętrznych, Stanisława Adamskiego, 4 IX 1970.

¹³¹ DGO 35 OMO, Akt zgonu M. Chabowskiej, wydany przez Urząd Stanu Cywilnego w Brodnicy, 12 V 1973.

¹³² DGO 125–127; 130–142 OMO.

Danuta Syrwid, *Von Bory Tucholskie bis Warmia: Dokumente und Fotografien von Bronisław Chabowski (1892–1942) aus der Sammlung des Hauses Gazeta Olsztyńska*

Zusammenfassung

Der Artikel wurde im Zusammenhang mit dem 90. Jahrestag der polnischen Bildung in Ermland und Masuren erstellt. Es zeigt die Sammlungen des Ermland–Masuren–Museums in Allenstein, die sich auf die berufliche und soziale Tätigkeit von Bronisław Chabowski (1892–1942) beziehen, der 1929–1934 in polnischen Schulen in Ermland arbeitete. Beschreibungen von Dokumenten und Fotografien sind ein Vorwand, um geltende gesetzliche Bestimmungen darzustellen, die in der Zwischenkriegszeit das Funktionieren des Unterrichts im polnischen Staats- und im deutschen Minderheitenunterricht regelten und dank derer sie diese Themen in einem breiteren historischen Kontext darstellen.

Gleichzeitig ermöglichen sie es, das Schicksal, die berufliche Laufbahn sowie die pädagogischen, kulturellen und sozialen Aktivitäten der polnischen Lehrer durch das Prisma von Ereignissen aus dem Leben des Einzelnen nachzubilden. Die Analyse vom B. Chabowski Team zeigt auch ein Bild der typischen Persönlichkeit eines polnischen Lehrers, der sich entschied, in Schulen zu arbeiten, die seit 1929 in Ermland gegründet wurden. In den allermeisten Fällen handelte es sich um Menschen mit pädagogischen und organisatorischen Fähigkeiten, die künstlerische und soziale Leidenschaften hatten.

Übersetzt von *Danuta Syrwid*

Danuta Syrwid, *From Bory Tucholskie to Warmia. Documents and photographs of Bronisław Chabowski (1892–1942) from the collection of the House of "Gazeta Olsztyńska"*

Summary

The article was prepared in connection with the 90th anniversary of Polish education in Warmia and Masuria. It shows the collections of the Museum of Warmia and Masuria in Olsztyn, related to the professional and social activity of Bronisław Chabowski (1892–1942), who in 1929–1934 worked in Polish schools in Warmia. Descriptions of documents and photographs are a pretext to present applicable legal provisions, which in the interwar period regulated the functioning of education in the Polish state as well as the education of the German minority, enabling these to be presented in a broader historical context. At the same time, they enable the fate, professional career, educational and cultural and social activities of Polish teachers to be reconstructed through the prism of individual life events. The analysis of B. Chabowski's team also gives a picture of the typical personality of a Polish teacher who decided to work in schools founded in Warmia from 1929. In the vast majority of cases they were people with pedagogical and organisational skills, who had artistic and social passion.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

Danuta Syrwid
Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie
dsyrwid@wp.pl

Źródła archiwalne

Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie Oddział Dom „Gazety Olsztyńskiej”
– DGO 17–144 OMO

Źródła drukowane

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej
1919
1920
1933

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
1922
1926
1932

Kronika Szkoły

1979 *Kronika Szkoły Polskiej w Worytach na Warmii 1929–1939*, wstęp i oprac. Tadeusz Filipkowski, Zygmunt Lietz, Olsztyn.

Wywiady

2014 Wywiad z rodziną Marii Graeber–Michalewicz, uczennicy Prywatnej Katolickiej Szkoły Powszechnej z polskim językiem wykładowym w Gietrzwałdzie i Worytach.

Opracowania

Baczewski Jan
1961 *Wspomnienia Warmiaka*, Warszawa.

Buczynscy Ewa J. i Włodzimierz

2018 *Lucjan Latosiński, pierwszy kierownik szkoły w Wierzonce w odrodzonej Polsce*, Wierzeniczka, nr 8 (149), ss. 16–24.

Ciemnołoński Janusz, Pasierb Janusz Stanisław

1978 *Pelplin*, Wrocław.

Filipkowski Tadeusz

1982 *Nauczyciele polscy w Niemczech 1919–1939*, Olsztyn.

1989 *W obronie polskiego trwania*, Olsztyn.

1993 *Uczniowie szkół polskich na Warmii w latach 1929–1939*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 3, ss. 437–447.

Glimos-Nadgórska Anna

2017 *Znaczenie pruskiego „Regulamentu dla niższych szkół katolickich” z 1801 r. W organizacji i funkcjonowaniu szkolnictwa elementarnego na ziemiach Zagłębia Dąbrowskiego*, Textus et Studia, nr 1 (9), ss. 81–104.

Hojka Zdzisław

2002 *Dawna Bydgoszcz w fotografii*, Bydgoszcz.

Jasiński Janusz

1983 *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku*, Olsztyn.

Koziello-Poklewski Bohdan, Wrzesiński Wojciech

1980 *Szkolnictwo polskie na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1919–1939*, Olsztyn.

Kulpa Jan

1968 *Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Lewandowska Izabela, Chłosta Jan,

2010 *Śladami polskich szkół na południowej Warmii. W 80-lecie ich utworzenia*, Olsztyn.

Łukaszewicz Bohdan

1987 *Olsztyn 1945–1985. Zapis czterdziestolecia*, Olsztyn.

Oracki Tadeusz

1983 *Słownik Biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa.

Sukertowa-Biedrawina Emilia, Grygier Tadeusz

1956 *Walka o społeczne i narodowe wyzwolenie ludności Warmii i Mazur (Przewodnik po wystawie)*, Olsztyn.

Szablicka-Żak Jolanta

1997 *Szkolnictwo i oświata w pracach sejmiku ustawodawczego II Rzeczypospolitej*, Warszawa.

Szkoły polskie

1970 *Szkoły polskie na Warmii 1929–1939. Przegląd wspomnień*, oprac. R. Marchwiński, Olsztyn.

Śliwiński Józef

1982 *Lubawa. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn.

Tanewski Paweł

2019 *Jan Riemer*, Gazeta SGH. Pismo Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, nr 2 (348), s. 72.

Wakar Andrzej, Wrzesiński Wojciech

1986 *„Gazeta Olsztyńska” w latach 1886–1939*, Olsztyn.

Zientara-Malewska Maria

1976 *Gietrzwałd – dzieje polskości*, Warszawa.

1985 *Wspomnienia nauczycielki spod znaku rodła*, Warszawa.

Żukowska Anna Marta

2003 *O kształceniu i doskonaleniu zawodowym nauczycieli rysunku szkół ogólnokształcących w II Rzeczypospolitej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej, v. I, sectio L, ss 227–249.

Strony internetowe

<https://sp1brodnica.edupage.org/about/> [dostęp: 02.11.2019].

<http://www.fotorevers.eu/katalog1.php?details=1517> *Leksykon fotografów* [dostęp: 02.11.2019]

<http://trojmiasto.gazeta.pl/trojmiasto/1,85946,4611453.html> Kitowski Sławomir,

Gdynia sprzed lat: Gwiazda Morza na placu Kaszubskim, „wyborcza.pl. Trójmiasto”, 25.10.2007 [dostęp: 02.11.2019]

<http://www.zssamplawa.pc-plus.com.pl/historia.html> [dostęp: 02.11.2019 r.]

1. Małgorzata Sadowska (Chabowska),
Bydgoszcz 1922 r. DGO 42 OMO

2. Bronisław Chabowski, Toruń. ok. 1923 r.
DGO 40 OMO

3. Ślub Jadwigi i Stanisława Balewskich, Samplawa 1923 r. Od lewej stoją Małgorzata i Bronisław Chabowscy, jeszcze jako narzeczeni. Poniżej siedzą Józef i Wanda Sadowscy, rodzice Małgorzaty i Jadwigi. Po prawej stronie rodzina Balewskich.
DGO 43 OMO

4. Bolesław Jeziołowicz, Bronisław Chabowski i Wiktor Bina z uczniami szkół w Unieszewie, Gietrzwałdzie i Worytach, Woryty ok. 1931–1933 r.

DGO 89 OMO

5. Chabowscy przy źródle w Gietrzwałdzie, ok. 1930-1933 r.

DGO 62 OMO

6. Fotografia rodzinna Chabowskich, Brodnica 1940 r. Od lewej siedzą: Waleria Żółtowska, M. Chabowska, Irena Chabowska, B. Chabowski, Marianna Kunde.

Stoją Zbigniew i Benedykt Chabowscy.

DGO 122 OMO